
La influència i el ressò de la Revolució Russa a Barcelona: un model basat en tres eixos (1917-1936)¹

Josep Puigsech Farràs²

Com no podia ser de cap altra manera, l'esdeveniment que es convertiria en la clau del nou món sorgit a partir de l'octubre del 1917 (novembre segons el calendari occidental) no va deixar indiferent la ciutat de Barcelona. La capital catalana va reaccionar de manera quasi automàtica a la Revolució Russa, ja que va cridar l'atenció tant per la seva contundència com pels efectes a curt i mitjà termini en la geopolítica internacional, així com per la possibilitat que aquells esdeveniments es traslladessin a la ciutat i, per extensió, al conjunt de Catalunya i a la resta d'Espanya. Així doncs, i a partir d'aquí, tres eixos van determinar la influència i el ressò que va tenir la Revolució Russa a la ciutat de Barcelona en el període comprès entre el 1917 i el 1936. En primer lloc, la creació d'un estat d'opinió, que va mobilitzar els principals focus d'opinió de la ciutat, la majoria dels quals van ser detractors o, com a molt, distants —inclosos alguns sectors de l'obrerisme—, mentre que una minoria —situada en l'esfera del sindicalisme obrerista— en van ser partidaris. En segon lloc, la materialització d'aquesta influència i ressò en forma, d'una banda, de mite de la lluita obrera, que va injectar un combustible de primera qualitat a la conflictivitat social —de fet, l'episodi de La Canadencs va esdevenir un paradigma del debat sorgit al voltant de quin grau d'incidència hi havia tingut la Revolució Russa—, i, de l'altra, de creació de les primeres organitzacions comunistes a la ciutat. I, finalment, una trajectòria marcada per la dinàmica de l'heterodòxia, que es va traduir en el naixement de nombroses formacions comunistes que es van desmarcar del camí assenyalat des de Moscou o, en tot cas, el van matisar, i alhora això va anar acompanyat de l'interès de rellevants viatgers barcelonins envers la pàtria d'aquella revolució.

El fet que Barcelona esdevingués un focus d'influència i ressò de la Revolució Russa no va ser cap casualitat. D'una banda, presentava una idiosincrasia favorable per assolir aquesta fita, ja que era la ciutat catalana —i de la resta d'Espanya— amb més dosis de conflictivitat obrera arran, fonamentalment, d'una concentració important de població obrera que, a més, tenia una llarga tradició marcada pel conflicte social, però també per la seva eficient capacitat organitzativa; de fet, havia vist com a la ciutat florien organitzacions rellevants de l'esfera

1. Els resultats que recull aquesta aportació s'emmarquen en la recerca duta a terme en el projecte finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat d'Espanya titulat «Culturas políticas, mobilización y violencia en España, 1930-1950», codi HAR2014-53498. D'aquesta investigació han sorgit la major part de les publicacions que l'autor ha recollit en la confecció de l'article.
2. Universitat Autònoma de Barcelona

obrerista.³ I, de l'altra, Barcelona estava marcada per un doble context nacional i internacional que la convertia en una ciutat especialment sensible per rebre la influència i el ressò de la Revolució Russa. En primer lloc, la ciutat es caracteritzava per una llarga tradició de cultura de protesta contra el poder polític, social i econòmic, que es traduïa en forma d'una sòlida cultura republicana que, de fet, impregnava el conjunt de l'obrerisme de la ciutat. Aquest republicanisme, a més, teixia parcialment complicitats amb el catalanisme que s'havia desmarcat de la línia conservadora i amb el qual, en diferents casos, establia ponts de contacte quan l'alliberament social i nacional anaven en una mateixa línia.⁴ I, en segon lloc, el context polític i social intern espanyol estava marcat per la triple crisi del 1917, que les autoritats de l'Estat havien aconseguit superar; tanmateix, aquesta superació no havia aportat ni estabilitat ni la solució dels conflictes que l'havien generat.⁵ A més a més, el context internacional de guerra mundial, iniciada el 1914, havia creat un marc d'instabilitat i tensió política, econòmica i social a escala europea que no afavoria la ponderació dels conflictes ni l'estabilitat arreu del continent. I això era especialment rellevant en la mesura que Barcelona s'havia configurat com una ciutat amb una llarga tradició de projecció europea, afavorida no només per la seva particular ubicació geogràfica, sinó també per la seva històrica voluntat de connexió amb els moviments polítics i socials gestats arreu del Vell Continent.⁶

Una influència i ressò en forma d'estat d'opinió

Tenint present tota la lògica que hem comentat anteriorment, el primer eix que va inaugurar la influència i ressò de la Revolució Russa va ser la configuració d'un estat d'opinió. Era l'opció lògica si tenim presents els més de 3.500 quilòmetres que separaven Barcelona de Petrograd i, de fet, l'única possible si som conscients de la fractura emocional i material que suposava la Primera Guerra Mundial per a una punta d'Europa respecte a l'altra. Així, doncs, les primeres notícies van arribar a través de les agències internacionals de premsa, fonamentalment franceses, davant l'absència a Rússia de corresponsals barcelonins —i,

3. Una aportació que permet sintetitzar, entre d'altres, la conflictivitat social a Barcelona durant el segle XIX és la ja clàssica de Manuel REVENTÓS, *Els moviments socials a Barcelona en el segle XIX*, Barcelona, Crítica, 1987. Per a les primeres dècades del segle XX, podeu consultar Chris EALHAM, *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto, 1898-1937*, Madrid, Alianza, 2005, pàg. 31-86. Una síntesi, partint de les aportacions tradicionals i els primers anys del segle XX, es pot seguir també a Angel SMITH (ed.), *Red Barcelona. Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*, Londres-Nova York, Routledge, 2002, pàg. 1-65.
4. Vegeu, per exemple, la trajectòria que va portar a aquesta comunitat a: Pere GABRIEL, *El catalanisme i la cultura federal. Història i política del republicanisme popular a Catalunya el segle XIX*, Reus, Fundació Josep Recasens, 2007; o també a: Josep TERMES, *Història del catalanisme fins al 1923*, Barcelona, Pòrtic, 2000, pàg. 43-160.
5. En aquest sentit és especialment rellevant en clau política l'aportació recent de David MARTÍNEZ FIOI i Joan ESCULIES, *1917. El año en que España pudo cambiar*, Sevilla, Renacimiento, 2018. La dimensió econòmica, i el seu derivat social, es pot ampliar a: Jordi MALUQUER DE MOTES, *La economía española en perspectiva histórica*, Barcelona, Pasado&Presente, 2014, pàg. 155-186.
6. Amb relació al marc d'instabilitat generat per la Primera Guerra Mundial en el conjunt del continent europeu, destaquen especialment les aportacions de Josep FONTANA, *El siglo de la revolución. Una historia del mundo desde 1914*, Barcelona, Crítica, 2017, pàg. 15-56; i Adam TOOZE, *El diluvio: La Gran Guerra y la reconstrucción del orden mundial (1916-1931)*, Barcelona, Crítica, 2016, pàg. 67-161.

de fet, de la resta d'Espanya, amb l'excepció particular i poc eficient de Sofia Casanova—. Aquesta manca d'informacions anava, a més, acompanyada pel retard cronològic, ja que, com a mínim, les notícies arribaven amb dos dies de diferència respecte als fets que es produïen a Rússia.⁷

Però, malgrat tot això, ràpidament es va gestar una consciència sobre el canvi rupturista que s'estava produint a Rússia: la caiguda del Govern provisional d'Aleksandr Kérenski i el triomf dels revolucionaris. Tot i que en alguns casos puntuals aquests últims es van percebre com a bolxevics, habitualment se'ls identificava com a maximalistes, és a dir, com a extremistes radicals que portaven a un extrem, desconegut, el procés revolucionari que s'havia endegat a Rússia el mes de febrer del 1917 (març segons en el calendari occidental) i que havia quedat relativament estabilitzat amb la figura de Kérenski. De totes maneres, aquesta nebulosa sobre el coneixement factual dels esdeveniments que tenien lloc a Rússia entre novembre i desembre del 1917, que d'altra banda va ser menor en comparació amb la que es va viure durant l'any 1918, no es va reproduir a l'hora de mostrar una posició contrària —o com a molt ambivalent— o favorable a aquella revolució. I en tots els casos es va fer des d'una doble perspectiva: la ideològica, és a dir, mostrar simpaties o antipaties envers el canvi estructural que suposava la Revolució Russa, i la internacional, és a dir, els efectes que aquesta revolució podia generar en la política d'aliances de la Primera Guerra Mundial.⁸

El posicionament favorable a la ciutat provenia exclusivament de l'esfera del món llibertari. Des de les files de la Confederació Nacional del Treball (CNT) es va considerar positivament des d'una perspectiva internacional, perquè, primer, estaven convençuts que conduiria a la fi de la Primera Guerra Mundial, ja que forçaria a la retirada russa del conflicte armat i, amb ella, precipitaria la de la resta de països belligerants, i segon, i especialment, perquè era un cop mortal al model capitalista mundial del moment. Els cenetistes, a més, també en van fer una lectura positiva en clau interna espanyola, ja que van considerar que aquella revolució era un advertiment per a la burgesia de la ciutat i, també, per a la resta de la burgesia catalana i espanyola, ja que la revolució obrera havia començat a escala europea. En definitiva, la Revolució Russa era considerada com un referent internacional que derivava també en un referent en clau interna espanyola, ja que suposava una injecció moral per a l'obrerisme barceloní, català i espanyol.

Ara bé, el primer escull que van trobar els cenetistes va ser com podien emparentar els pagesos russos, considerats la principal base revolucionària a Rússia, amb els obrers, identificats com el col·lectiu revolucionari a Barcelona i, per extensió, arreu de Catalunya i Espanya. La solució va ser caracteritzar el procés revolucionari rus com una acció del poble, en aquest cas un poble identificat majoritàriament com a pagès, que tindria l'equivalent a Barcelona en un poble format bàsicament per obrers, fruit del particular desenvolupament industrial que havia viscut la ciutat des del segle anterior.

7. Juan Avilés, *La fe que vino de Rusia. La revolución bolchevique y los españoles (1917-1931)*, Madrid, Biblioteca Nueva, 1999, pàg. 44-46.

8. Per a una reconstrucció més detallada, i vàlida per al conjunt de Catalunya, vegeu: Josep Puigsech, *La Revolució Russa i Catalunya*, Vic, Eumo, 2017, pàg. 19-23.

Una vegada solucionat aquest primer escull, els cenetistes en van afrontar un segon. Com hem vist, estaven convençuts que la Revolució Russa implicaria la fi de la Primera Guerra Mundial. Però no de manera immediata, sinó a mitjà termini. El motiu era que les potències implicades en la Primera Guerra Mundial no estarien disposades a negociar cap sortida russa del conflicte i, a més, si això acabava passant, dibuixaria un escenari desconegut que generaria una incertesa molt gran que els bàndols enfrontats a la Primera Guerra Mundial no estaven disposats a assumir. Com veiem, en aquest argumentari la responsabilitat no es trobava en la Revolució Russa, sinó en les potències implicades en la Primera Guerra Mundial i la seva trajectòria imperialista. Així, doncs, no es tractava d'una responsabilitat que es pogués atribuir als revolucionaris russos. De fet, la figura de Lenin va ser defensada contra la campanya d'injúries que estava rebent per part de la premsa europea, que l'acusava d'estar venut als interessos alemanys. Els cenetistes el consideraven una persona honesta en qualitat de revolucionari i pacifista, així com una figura abnegada a favor de la revolució popular i la retirada del seu poble de la guerra. Com veiem, la CNT no qualificava Lenin o la resta de revolucionaris russos de comunistes, ni tan sols de marxistes, sinó que els classificava de maximalistes, tot seguint la lògica amb la qual la premsa internacional els havia caracteritzat. En altres paraules, si d'alguna cosa estaven convençuts era que Lenin i els bolxevics no eren comunistes: havien aconseguit les regnes de l'Estat rus per retirar el seu país de la Primera Guerra Mundial, en sintonia amb allò que desitjaven el conjunt dels treballadors del món, i, a partir d'aquí, havien encès la guspira d'una revolució mundial. Per tant, la Revolució Russa tenia un caràcter pacifista o, si es vol, antibel·licista, a més d'apostar per la llibertat i la justícia per al poble rus.

Ara bé, en aquest esquema quedava per resoldre una qüestió: quan els revolucionaris russos haguessin aconseguit el seu objectiu prioritari, que era posar fi a la Primera Guerra Mundial, cap a on havia de dirigir-se la Revolució Russa? La CNT es mostrava convençuda que el camí era la retirada voluntària de Lenin i els bolxevics, ja que, com que ja haurien aconseguit l'objectiu pel qual havien dut a terme la revolució, es retirarien i, a partir d'aquí, deixarien les portes obertes al projecte llibertari. Ara bé, inicialment tampoc s'aplicaria l'anarquia. El que s'implementaria seria l'acràcia —un estadi previ a l'anarquia—, que seria permesa per les potències europees com a agraïment a Rússia per la seva contribució determinant per posar fi a la Primera Guerra Mundial.

Aquest relat, utòpic si volem, tenint present la realitat europea del moment i més encara l'evolució posterior, es basava en el convenciment que al costat de la Revolució Russa havien d'esclatar altres revolucions a la resta del continent europeu, perquè, si no, la primera quedaria ofegada per la contrarevolució. Ara bé, Barcelona encara no entrava a les travesses. Els cenetistes consideraven que la ciutat —i també la resta de Catalunya i el conjunt d'Espanya— no podia ser un focus revolucionari imminent perquè la situació econòmica encara no era prou greu per fomentar un esclat revolucionari que acompanyés la guspira que s'havia encès a Rússia.

D'altra banda, els cenetistes van criticar els dirigents revolucionaris russos arran del tractat de Brest-Litovsk. Van considerar que aquest tractat de pau, que

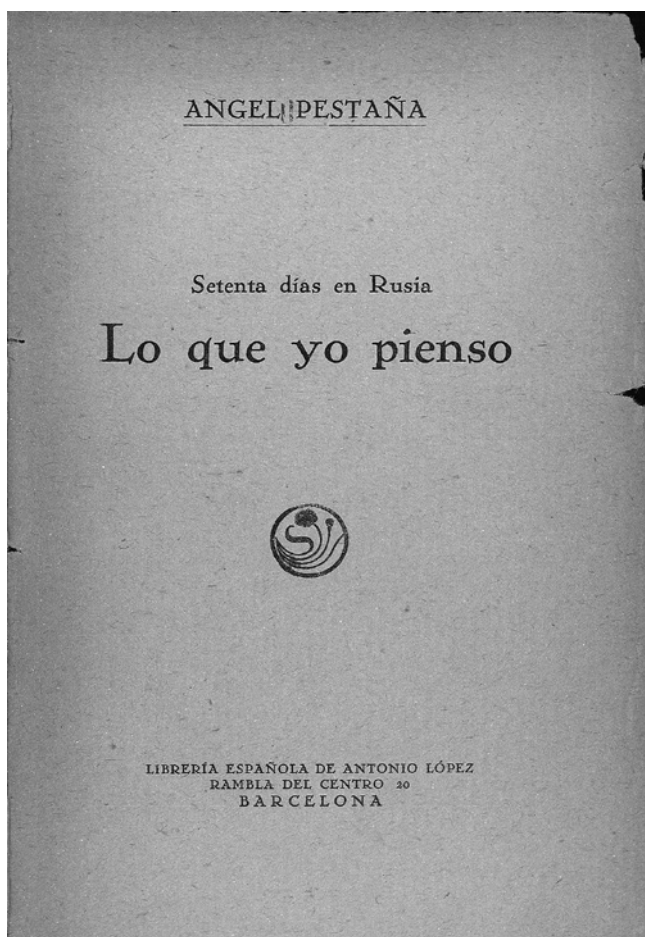
certament havia permès la retirada russa de la Primera Guerra Mundial, havia generat alhora una greu ferida per a la línia de flotació de la mateixa Revolució Russa. Brest-Litovsk havia implicat una pèrdua territorial notable per a la Rússia revolucionària, havia posat una part del poble revolucionari rus sota les botes imperialistes alemanyes i, el que era pitjor, havia oficialitzat la submissió de la Rússia revolucionària als designis de l'Alemanya imperial. Els cenetistes de la ciutat es van lamentar profundament pel fet que, si la Revolució Russa s'havia dut a terme per aconseguir la independència i la llibertat del poble rus, aquest tractat de pau havia situat el país eslaus sota el control d'Alemanya i, amb ell, havia configurat Alemanya com a enemic perpetu de la Rússia revolucionària. L'única possibilitat que veien d'invertir aquesta tendència era que el poble rus tornés a agafar les armes contra les tropes alemanyes. Però per a aquesta tasca es requeria també l'ajuda del poble alemany, que s'havia de revoltar i abraçar-se amb el poble rus per articular la quadratura del cercle: una nova onada revolucionària a Europa —tal com anhelaven— no només permetria eixamplar l'espectre revolucionari a Europa, sinó que possibilitaria, llavors més que mai, garantir la supervivència i recuperació de la Revolució Russa.⁹

A aquest context s'hi ha de sumar la manca de notícies fidedignes procedents de Rússia en el marc d'una guerra civil russa que complicava encara més l'arribada de notícies del país eslaus i difuminava més la caracterització dels protagonistes de la trajectòria russa, així com el posicionament de la major part de la premsa espanyola i internacional, que acusava el Govern revolucionari rus de dictatorial i de representar només les ànsies de poder dels bolxevics; com a conseqüència d'aquesta situació, la CNT va marcar una certa distància a l'hora de valorar la Revolució Russa. No es pot dir que els cenetistes estiguessin desenganyats, però sí una mica desorientats. Per això van optar per deixar passar el temps i esperar que pogués arribar algun tipus de notícia nova, i fidedigna, des de Rússia, per així poder definir la seva posició sobre l'evolució d'aquella revolució. No obstant això, els llibertaris no van abandonar l'interès per la Revolució Russa, sinó que el van mantenir actiu durant la dècada dels anys vint i trenta, encara que no amb l'empenta que havia tingut en el període 1917-1918.¹⁰

Certament, les informacions que els llibertaris esperaven que arribessin de Rússia van acabar arribant. Però no en forma d'articles periodístics, com ells pensaven. Ho van fer a través d'un altre canal, concretament una acció portada a terme pels mateixos revolucionaris russos i que va clarificar a ulls del món que aquella revolució s'havia d'adjectivar amb el terme *comunista* a partir de març del 1919. El naixement de la Tercera Internacional o Internacional Comunista (IC) així ho va certificar. Per tant, el somni cenetista de la retirada bolxevic en

9. Les posicions anarcosindicalistes respecte a aquesta qüestió han estat replantejades darrerament a Josep PUIGSECH, «Октябрьская революция в Каталонии и ее защитники», dins: Diversos autors, *Российская революция 1917 года и ее место в истории XX века*, Москва, Весь Мир, 2018, pàg. 170-180. Una reconstrucció més factual que interpretativa sobre aquest aspecte es troba també a Josep PUIGSECH, «Образ Октябрьской революции и ее влияние на Испанию в 1917-1939 гг.», dins: *История. Электронный научно-образовательный журнал [Story. Electronic Scientific Educational Journal]*, vol. 8, 10 (64) (2017).

10. Les referències sobre l'interès llibertari per la Revolució Russa després de 1918 poden seguir-se a: Arturo ZOFFMANN RODRIGUEZ, «Lenin in Barcelona: the Russian Revolution and the Spanish triennio bolchevista, 1917-1920», *Slavic Review*, vol. 76, 3 (2017), pàg. 629-636. També podeu veure AVILÉS, *La fe que vino de Rusia. La revolución bolchevique y los españoles (1917-1931)*, pàg. 262-267.



Angel PESTAÑA: *Lo que yo pienso: setenta días en Rusia*. Barcelona: Libr. espanyola de Antonio Lopez, [19-]

el comandament de la Revolució Russa es va quedar en això, en un somni. Ni l'acràcia, ni molt menys l'anarquia, tenien possibilitats d'èxit a Rússia, com a mínim a curt termini. La Internacional Comunista ho deixava clar, molt clar. En tot cas, ara calia situar-se respecte d'aquest nou context i, per tant, es va entrar en una nova fase de la influència i ressò de la Revolució Russa a Barcelona. I el resultat va ser molt nítid: Barcelona va configurar parcialment un imaginari en què la Revolució Russa va esdevenir un mite de la lluita obrera a la ciutat i, a més, va suposar el naixement d'un nou moviment a la ciutat, el comunisme.

No obstant això, totes aquestes posicions llibertàries respecte a la Revolució Russa van ser una excepció en la dinàmica general de la ciutat. L'estat d'opinió barceloní va ser majoritàriament negatiu respecte a aquella revolució. I el que aparentment és més sorprenent és que ho va ser des d'esferes que, en principi, semblava que haurien d'haver estat favorables a la revolució o, com a mínim,

no s'hi haurien d'haver oposat, com va ser la del republicanisme. Una altra cosa, previsible, va ser la posició negativa de la «gent d'ordre» o els membres de la Lliga Regionalista. Però, tanmateix, el cas del republicanisme sobtava aparentment.

Un dels exemples més significatius en aquest camp republicà el va proporcionar el vessant federalista, que, amb les tavernes i les barberies com a espais de sociologia més rellevants i amb una premsa gens menyspreable, va destacar amb figures com Jaume Claramunt o Àngel Samblancat. Aquest col·lectiu va identificar els bolxevics com un grapat d'assedegats de poder que no havien dubtat a utilitzar la violència —en forma de cop d'estat— per arribar al poder, alhora que havien manipulat el poble rus per arrossegar-lo cap als seus objectius, tot aprofitant-se de la seva incultura i bona fe. Així, doncs, els bolxevics quedaven fora de la qualificació de revolucionaris —a diferència del poble rus—, a causa de tots elements que hem comentat i, per tant, se'ls desposseïa de qualsevol legitimitació. De fet, s'hi afegien altres arguments per desacreditar-los més: les seves accions havien portat el país al caos més absolut, havien desenvolupat un model dictatorial i, el que era pitjor, havien actuat com a agents alemanys i, per tant, portaven el país cap a la submissió respecte a Alemanya. Ara bé, aquesta composició tan catastròfica va quedar ponderada a partir de la meitat del 1918. L'esclat de la guerra civil russa va suposar un punt i a part. La voluntat de les tropes blanques de restablir el tsarisme i el caràcter imperialista d'aquest exèrcit, pel fet d'estar integrat, i també potenciat en bona part, per les potències del món occidental, van portar aquest republicanisme a reconvertir les seves crítiques furibundes en una empatia relativa o, en tot cas, en un qüestionament de l'animadversió envers la Revolució Russa que, en alguns casos, fins i tot va evolucionar cap a posicions favorables als bolxevics.

Aquesta lectura també va ser força coincident en el cas d'altres cercles republicans de la ciutat, en els quals va destacar la figura de Francesc Layret. Qui anys després esdevindria un ferm defensor de l'adhesió del seu partit a la Internacional Comunista, no va dubtar en aquell moment a criticar la Revolució Russa. La va considerar una traïció a favor de l'imperialisme germànic —i recollia també la imatge dels bolxevics com a agents al servei dels alemanys— especialment per tres motius: primer, condemnava els valors del progrés i la democràcia que representava el món liberal occidental, amb el qual el país eslav havia teixit una aliança el 1914; segon, portava el país al caos i, el que era més greu, ho feia tergiversant la voluntat del seu poble, i, tercer, violentava la legitimitat que representava el Govern de Kérenski i, amb ell, el camí natural del poble, la història i la nació russa. En definitiva, uns arguments que no oferien dubtes sobre la seva mirada envers la Revolució Russa.

Una altra posició en línia negativa va ser la de la «gent d'ordre» de la ciutat, que, sumada a l'espai de la Lliga Regionalista —amb la qual a vegades coincidien—, va configurar un bloc conservador oposat frontalment a la Revolució Russa, perquè precisament era una revolució i, per tant, una subversió de l'ordre establert. Aquest bloc també va partir de caracteritzar la Revolució Russa com a cop d'estat, però considerava que havia arribat més com a resultat dels des-

mèrits del Govern provisional que no pas pels encerts dels bolxevics. Els motius van ser la doble incapacitat del Govern de Kérenski: primer, per desactivar els conflictes principals que havia patit Rússia i, segon, per desactivar l'ascens dels soviets. A partir d'aquí, l'escenari dibuixat va ser de desordre, caos, violència, mort i subversió social. Per tant, la Revolució Russa quedava sense legitimitat. I, en canvi, es defensava el tsarisme o, en els casos més agosarats, el Govern de Kérenski, com a única i legítima essència russa. De fet, confiaven que la futura Assemblea Constituent i el fet que la revolució hagués quedat limitada a la ciutat de Petrograd permetessin decapitar aquella revolució i, així, garantir també que no es pogués estendre fora de Rússia i, per exemple, arribar a Barcelona.

Més enllà del republicanisme i d'aquest bloc format per la «gent d'ordre» i els lligaires, també es va dibuixar una relativa tercera via: el socialisme barceloní. Aquest sector, molt limitat numèricament i totalment subordinat a les directrius que emanaven de la direcció del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), es va mostrar ambivalent respecte a la Revolució Russa. No va desautoritzar la revolució com a instrument de canvi polític i social. Però se'n va distanciar a causa del context internacional, ja que afectava les aliances d'una Primera Guerra Mundial en la qual el conjunt dels socialistes espanyols s'havien posicionat al costat de l'Entesa. Aquesta lectura tindria, de fet, un fil de continuïtat durant la dècada dels anys vint, però ja dins del socialisme catalanista que representaria la Unió Socialista de Catalunya (USC). Aquesta última reconeixeria que la Revolució Russa no era el seu model de revolució obrera, però hi veuria un bon exemple dels camins complexos, tortuosos a vegades, pels quals havia de passar una revolució obrera que incloïa no només els errors que podien haver comès els dirigents revolucionaris i altres sectors socials russos —i posteriorment soviètics—, sinó també les dures pressions externes que havia de suportar la revolució —des del boicot fins a la utilització de recursos armats per enfonsar-la—. ¹¹

Una influència i ressò en forma de mite de la lluita obrera i de configuració del comunisme

Així, doncs, es va arribar als mesos de febrer i març del 1919. L'estat d'opinió sobre la Revolució Russa va quedar superat a partir d'aquest moment per un segon vessant, el de la materialització d'aquesta revolució. El primer element que va caracteritzar la nova fase d'influència i ressò de la Revolució Russa va estar marcat per un episodi profundament significatiu per a Barcelona. Al cap i a la fi, la vaga obrera més gran —quantitativament i qualitativament— que es va viure a la ciutat durant el primer terç del segle XX va evidenciar un escenari d'intensificació de lluita obrera que, a més, va tenir repercussions no només a la ciutat sinó al conjunt d'Espanya. L'assoliment de la jornada laboral de vuit hores, així com la capacitat per paralitzar bona part de l'activitat industrial de la ciutat

11. Totes aquestes tesis, des de les posicions vinculades al republicanisme, al bloc d'ordre i lligaire, així com al socialisme, es poden ampliar a PUIGSECH, *La Revolució Russa i Catalunya*, pàg. 23-49 i 134-139.

van ser, entre molts altres factors, dues de les conseqüències més rellevants dels esdeveniments viscuts a la capital catalana el 1919.¹²

Però la pregunta que ens hem de plantejar no és altra que fins a quin punt la vaga de La Canadencia va estar relacionada amb la influència i ressò de la Revolució Russa o, dit d'una altra manera, fins a quin punt la Revolució Russa s'havia convertit en un mite per a l'obrerisme que permetia tenir-la com a referent que inspirava, poc o molt, la lluita obrera a la ciutat. I més encara si tenim present que la vaga va començar el mes de febrer del 1919 i va continuar fins a l'abril del mateix any, una cronologia que coincidia amb el naixement de la Internacional Comunista. A més a més, la vaga de La Canadencia i la fundació de la Internacional Comunista no només coincidien en el temps, sinó que també en un context europeu sacsejat per l'esclat de diferents processos revolucionaris obrers i camperols que es van produir els anys 1918-1919 i que s'inspiraven, d'una manera o altra, en el cas rus. Baviera, Estrasburg, Finlàndia, Holanda o, per exemple, la més coneguda revolució espartaquista a Berlín el gener de 1919, n'eren uns bons exemples.¹³ I no només això. Si analitzem les dades de la conflictivitat laboral a Barcelona entre el 1919 i el 1922 a partir de l'índex de les jornades perdudes en el total de vagues, les xifres reflecteixen clarament l'augment d'aquesta conflictivitat. La conflictivitat laboral a la qual es va arribar entre el 1919 i el 1920 va ser el triple que la del 1917 i, malgrat que entre el 1921 i el 1922 aquesta xifra va disminuir respecte al període 1919-1920, és igualment cert que en bona mesura va ser com a resultat de la duríssima repressió a la qual va ser sotmesa la CNT per part del Govern, així com per l'impacte d'una crisi econòmica postbèlica que va fer créixer el nombre d'aturats i, per tant, va disminuir el nombre d'obers a les fàbriques de la capital catalana. Un parell més de dades rellevants sobre el conjunt de Catalunya, on Barcelona va ocupar un lloc primordial, va ser el fet que el 1920 es van registrar 72 vagues obreres, amb una implicació d'uns 65.000 obrers; mentre que entre novembre del 1919 i gener del 1920 la patronal va optar pel locaut, de manera que va deixar sense feina uns 150.000 obrers.¹⁴

Així, doncs, en aquest context el referent de la Revolució Russa es va convertir en un factor més que va configurar la realitat de la conflictivitat obrera a Barcelona a partir del 1919. Certament, les notícies difuses i escasses que arribaven des de Rússia no permetien establir una radiografia clara i concreta de què estava passant en aquell país. Però sí que permetien generar, entre part de l'obrerisme, una imatge en la qual l'acció insurreccional popular havia tingut un paper determinant en el canvi polític i, a partir d'aquí, en la cerca d'un canvi social i econòmic. Sense entrar en qüestions de fons sobre el component ideològic i el projecte que hi havia darrere de la Revolució Russa, el que va impregnar

12. El seguiment de la vaga de La Canadencia es pot consultar, entre d'altres, a Teresa ABELLÓ, *El movimiento obrero en España, siglos XIX y XX*, Barcelona, Hipòtesi, 1997, pàg. 94-97; Albert BALCELLS, *El pistolisme. Barcelona (1917-1923)*, Barcelona, Pòrtic, 2009, pàg. 33-83; EALHAM, *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y conflicto 1898-1937*, pàg. 84-88, i Josep TERMES, *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*, Barcelona, L'Avenç, 2001, pàg. 292-304.
13. Especialment rellevant en aquesta línia és l'aportació de Maria Magdalena GARRIDO, «El impacto internacional de la Revolución de Octubre. Aproximación a los movimientos a favor y en contra de la Rusia soviética», *Nuestra Historia. Revista de Historia de la FIM*, 4 (2017), pàg. 60-62.
14. Dades extretes de Josep M. ROIG, «Catalanisme, anticatalanisme i obrerisme, 1900-1930», dins: diversos autors, *Història de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, Mina, 1999, pàg. 283.

una part dels obrers barcelonins va ser que a Rússia s'havia fet un canvi estructural que demostrava que l'acció popular podia revertir la situació de present o, com a mínim, fomentar-ne la transformació.

Ara bé, no hi ha testimonis generalitzats que indiquin que els obrers barcelonins implicats en aquests episodis de vagues i conflictivitat ho fessin enlairant clarament la bandera de la Revolució Russa. Com comentàvem a l'inici d'aquest text, la distància física entre Barcelona i Rússia era excessiva i, a més, a això s'hi afegia el cordó sanitari que les potències vencedores de la Primera Guerra Mundial havien establert per evitar una propagació de l'experiment revolucionari rus, al qual havien afegit el desenvolupament d'una guerra civil que esperaven que ofegué definitivament el projecte revolucionari. Si a això s'hi suma que en el cas català hi havia una llarga tradició autòctona de lluita obrera, es fa difícil pensar que la Revolució Russa esdevingués un referent determinant de la lluita obrera a Barcelona en aquells moments. Ara bé, és igualment cert que tampoc va quedar en l'anonimat.

La dificultat de fons es troba en la limitació de les fonts que permetin reconstruir aquest debat. En aquest sentit, resulten especialment interessants les manifestacions del destacat militant ugetista Marià Martínez Cuenca durant l'any 1918, és a dir, uns mesos abans de l'esclat de la vaga de La Canadenca. Aquest murcià, resident a Barcelona des d'inicis de segle, va deixar constància a les seves memòries que els obrers de base, deixant al marge les filiacions polítiques i sindicals, estaven encantats amb els bolxevics i la Revolució Russa perquè hi veien uns anhels de canvi i transformació social, totalment difusos, però en els quals volien creure i creien. Aquesta afirmació, que certament és massa optimista pel fet que generalitza el conjunt de la base obrera, és igualment vàlida per constatar que entre una part dels obrers, més o menys polititzats, el referent de la Revolució Russa estava present.¹⁵ Tanmateix, es fa difícil pensar que fos en una xifra elevada si tenim presents tots els factors que hem comentat anteriorment. I més encara si valorem que el gruix de l'obrerisme català es va moure en les files de l'anarcosindicalisme, que, com hem vist, va marcar una distància de seguretat respecte a la Revolució Russa des de la meitat del 1918 i, de fet, la va mantenir arran del naixement de la Internacional Comunista, perquè el comunisme seria totalment residual entre els obrers barcelonins. Dit d'una altra manera, atesa la feblesa de les formacions comunistes a Barcelona —i a la resta de Catalunya— es fa molt difícil pensar en una influència i ressò massius de la Revolució Russa entre els obrers barcelonins que pogué guiar-ne la lluita. Ara bé, sí que va existir un imaginari de la Revolució Russa com a mite triomfant de la lluita obrera, i més encara quan, després del triomf de l'Exèrcit Roig a la guerra civil russa el 1922, es va confirmar que la Revolució Russa no només havia aconseguit sobreviure a una guerra civil, sinó que s'havia consolidat en un estat que, de fet, havia aconseguit ampliar les seves fronteres i havia apostat per l'establiment d'un model que tendia cap al comunisme, passant de la Rússia soviètica a la Unió de Repúbliques Socialistes Soviètiques (URSS).

15. Extracte recollit a Jesús RODÉS, «El socialisme català i la revolució soviètica», *L'Avenç*, 9 (1978), pàg. 62.

En tot cas, del que no hi ha cap mena de dubte és que Barcelona va esdevenir el focus principal del naixement dels primers grups comunistes no només a la ciutat, sinó també arreu de Catalunya —però no a la resta d'Espanya—.¹⁶ Olot, Reus o Lleida també van tenir un paper destacat en el sorgiment de les primeres formacions comunistes a Catalunya, però per darrere de Barcelona. Al cap i a la fi, a la capital catalana es trobaven els nuclis de les regionals del moviment socialista i llibertari d'àmbit espanyol, així com també el nucli de bona part del mateix moviment llibertari a escala estatal, sense deixar de banda els sectors que es movien en l'esfera del republicanisme. La suma de tots ells, amb diferents velocitats, acabaria configurant els primers grups comunistes a Barcelona. Les xifres, però, serien molt baixes. L'hegemonia que ostentava l'anarcosindicalisme a la ciutat va ser una llosa massa pesant per a la voluntat de forjar un moviment comunista a Barcelona que estigués en condicions de competir amb l'anarcosindicalisme. I, d'altra banda, la implantació socialista en l'àmbit sindical tampoc va facilitar aquest objectiu. Com tampoc hi va ajudar l'escassa base socialista en l'esfera política.

Així, doncs, el naixement del comunisme a Barcelona va ser resultat d'un procés general emanat inicialment des de la Internacional Comunista, fonamentalment arran de les 21 condicions. La voluntat de crear seccions nacionals arreu dels estats mundials, que s'identifiquessin amb els principis comunistes establerts en les 21 condicions va ser el tret de sortida per al naixement del comunisme a Espanya i, dins d'aquest, a Barcelona. Ara bé, sense una trajectòria interna de lluita obrera espanyola, catalana i barcelonina, no hauria estat possible crear aquestes organitzacions. Per tant, el comunisme naixia com a resultat d'una simbiosi entre el factor extern —la Internacional Comunista— i la realitat interna de cada estat —lluita obrera—, que en el cas espanyol, i concretament el barceloní, va ser molt evident. Les primeres formacions comunistes a Barcelona es van configurar com a regionals de les formacions comunistes d'àmbit estatal espanyol, nascudes al caliu de les 21 condicions, però es movien en un àmbit de fragmentació no desitjat per la Internacional Comunista. El Partit Comunista Espanyol va néixer el 15 d'abril de 1920 arran d'una escissió del PSOE protagonitzada per un petit sector radicalitzat i vinculat a les joventuts del partit, fonamentalment a Madrid i Biscaia, que en el millor dels casos va suposar una base social d'uns 1.000 afiliats. Un any després va néixer el Partit Comunista Obrer Espanyol, com a resultat d'una altra escissió en el sector més radicalitzat del PSOE a Astúries, Biscaia i Galícia, així com en les joventuts del partit, el qual registrava una xifra de militància d'uns 9.000 membres. Els dos partits es van acabar fusionant, per ordre de la direcció de la Internacional Comunista, el novembre del 1921 sota la fórmula del Partit Comunista d'Espanya (PCE), amb una militància limitada d'uns 1.200 membres.

16. El naixement de les primeres organitzacions comunistes a Barcelona es pot seguir especialment a Andy DURGAN, *Comunismo, revolución y movimiento obrero en Cataluña, 1920-1936. Los orígenes del POUM*, Barcelona, Laertes, 2016, pàg. 25-49. També són útils les aportacions clàssiques de Joan ESTRUCH, *Historia del PCE (1920-1939)*, Barcelona, El Viejo Topo, 1978, i Pelai PAGÈS, *Historia del Partido Comunista de España (desde su fundación en abril de 1920 hasta el final de la dictadura de Primo de Rivera, enero de 1930)*, Barcelona, Hacer, 1978. Es pot trobar una perspectiva centrada en l'òptica de la Internacional Comunista a Antonio ELORZA i Marta BIZCARRONDO, *Queridos camaradas. La Internacional Comunista y España (1919-1939)*, Barcelona, Planeta, 1999, pàg. 19-138.

En definitiva, el primer grup de comunistes barcelonins van sorgir arran de la formació del Partit Comunista Espanyol. Es va tractar d'un grup molt reduït, que procedia dels cercles socialistes de Reus i, en menor mesura, de les ciutats de Barcelona i Olot. El segon grup va correspondre a la regional catalana del Partit Comunista Obrer Espanyol, amb una procedència quasi exclusiva de Barcelona i amb una xifra de militància molt baixa. I, finalment, la regional catalana del PCE va fusionar les dues regionals anteriors, amb el pes barceloní com a hegemònic i amb unes xifres al voltant dels 30 membres. En definitiva, el comunisme havia nascut però, com veiem, ocupava un paper ben residual. Al cap i a la fi, les xifres continuarien sent extraordinàriament baixes malgrat que alguns elements procedents de l'anarcosindicalisme o del republicanisme —els darrers en menys mesura— acabarien integrant també el comunisme barceloní —i català—. I, d'altra banda, la voluntat barcelonina —i catalana— de no formar part d'un simple regional sotmesa a les ordres jeràrquiques procedents de Madrid dificultaria encara més la vitalitat d'aquest comunisme barceloní —i català—. De fet, les tensions amb la direcció del PCE serien constants, cosa que esdevindria un factor determinant, però no exclusiu, per explicar la incapacitat del comunisme d'augmentar la seva base social i la seva incidència dins de l'obrerisme barceloní. D'altra banda, l'assassinat de Francesc Layret va ser un cop important a la possibilitat d'eixamplar la base comunista a partir del republicanisme. Al cap i a la fi, Layret personalitzava un corrent dins del republicanisme que tenia àmplies simpaties envers la Internacional Comunista i que havia portat a una adhesió provisional del Partit Republicà Català a aquest organisme internacionalista. Tanmateix, el seu assassinat va suposar la desaparició d'aquest sector republicà que teixia ponts amb el moviment comunista. Finalment, el fet que la CNT rebutgés oficialment adherir-se a la Internacional Comunista va frenar un altre possible traspàs de militància obrera cap al comunisme. De fet, només es va aconseguir trobar un punt de contacte amb un petit nombre indeterminat de sindicalistes comunistes que en cap cas van tenir capacitat per conduir el conjunt dels anarcosindicalistes cap al comunisme.

A partir d'aquest moment, la influència i ressò de la Revolució Russa a Barcelona es va canalitzar majoritàriament a través d'un comunisme caracteritzat per l'heterodòxia. La filial regional del PCE accentuaria el seu enfrontament amb la direcció del partit, fins al punt que el 1924, i juntament amb el petit sector de sindicalistes comunistes, va acabar fundant un partit comunista català, encara que formalment es considerava integrat en el PCE com a regional catalana. Així, la Federació Comunista Catalanoblear (FCCB) va néixer amb unes dosis d'autonomia, fomentades des de Barcelona però rebutjades des de Madrid, que la diferenciaven de les altres filials del PCE i que la portaven a topades constants amb la direcció estatal arran de les discrepàncies sobre els mecanismes de funcionament del partit entre la direcció central i les filials, així com les polítiques d'aliances que s'havien d'aplicar en el marc estatal i, també, les polítiques de captació de militants. Com a conseqüència d'això, el 1930 es va acabar depurant la direcció de la FCCB, entre la qual destacaven figures rellevants com les de Joaquim Maurín, Eusebi Rodríguez Salas o Joaquim Masmano, la qual cosa portaria el partit cap a un estat quasi vegetatiu.

Tanmateix, la trajectòria del comunisme a Barcelona no es va quedar estancada aquí. El novembre del 1928 naixia el Partit Comunista Català (PCC) amb uns 200 efectius, la majoria procedents de Barcelona i Lleida. Es tractava d'un grup de persones que majoritàriament no havien militat prèviament, a les quals es va unir un petit sector d'antics militants de la FCCB desencantats per la situació que vivia la regional catalana del PCE, i un últim grup que procedia de l'esfera del separatisme republicà, integrat, entre d'altres, per Jordi Arquer, Daniel Domingo o Víctor Colomer. Més enllà del valor quantitatiu de la militància d'aquesta nova formació comunista, el que és significatiu qualitativament era el fet que el comunisme arrelava i es desenvolupava a Barcelona —i a la resta de Catalunya— al marge del model oficial establert des de la Internacional Comunista. El comunisme es configurava amb una fórmula heterodoxa —un partit nacional català, totalment independent i sense cap tipus de referent a la resta d'Espanya— que, mantenint el lligam emocional amb el cordó umbilical que suposava la Revolució Russa, es desmarcava del model organitzatiu establert per la Internacional Comunista i apostava per una interpretació del comunisme vinculada indissolublement a l'alliberament nacional de Catalunya. En altres paraules, una heterodòxia en tota regla.

Una influència i ressò en forma de consolidació de l'heterodòxia política i l'atracció de viatgers cap a l'URSS

L'heterodòxia també va marcar el tercer i darrer eix de la influència i ressò que la Revolució Russa va tenir a Barcelona entre el 1931 i el 1936. El fil que s'havia iniciat amb el naixement del PCC i les particularitats de la primera FCCB van continuar amb el sorgiment d'una nova FCCB, que va aparèixer el 1931 com a resultat d'una fusió entre el PCC i l'antiga FCCB, totalment independent del PCE i que aspirava a ser reconeguda per la Internacional Comunista. De fet, de totes les organitzacions comunistes que van existir en aquesta franja de temps —just fins a l'inici de la Guerra Civil—, només una va seguir el camí de l'ortodòxia: la filial regional del PCE a Catalunya. En canvi, la resta de forces polítiques comunistes van configurar un còctel marcat per l'heterodòxia i per a les quals Barcelona va esdevenir un punt neuràlgic. Això sí, neuràlgic però d'una minoria minoritària. A tall d'exemple, la nova FCCB s'identificava ideològicament i orgànicament amb els principis del centralisme democràtic alhora que apostava per un grau elevat de democràcia interna i debat; a més, va intentar esdevenir un partit d'àmbit estatal, però va fracassar, i posteriorment va acabar optant per fusionar-se amb el Bloc Obrer i Camperol (BOC) el 1934. Per la seva banda, aquest últim va temptejar el separatisme i l'autodeterminació emanada de la Internacional Comunista, així com també va intentar esdevenir un complement de la FCCB i va buscar captar els obrers i camperols sense militància comunista prèvia, però no va aconseguir superar els 500 efectius a tot Catalunya el 1933. Tampoc va tenir gaire més èxit l'Esquerra Comunista d'Espanya, organització

trotskyista de caràcter estatal que va tenir Andreu Nin com a figura més destacada, però que no va arribar a superar un parell de centenars d'afiliats i, com era d'esperar, va tenir el nucli més rellevant a Barcelona. Posteriorment també es podrien afegir els casos del Partit Proletari —rebatejat posteriorment com a Partit Català Proletari—, el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM) i, sis dies després de l'inici de la Guerra Civil, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC).¹⁷

Finalment, i més enllà de la trajectòria heterodoxa del comunisme barceloní, un altre aspecte va caracteritzar la influència i ressò de la Revolució Russa entre el 1931 i el 1936 a Barcelona. Ens referim a l'atracció de rellevants viatgers barcelonins a la pàtria de la Revolució Russa. Aquesta atracció no era nova. Durant la dècada dels anys vint ja s'havia estrenat, i tenia diferents lògiques de fons per part d'aquells viatgers que, d'una manera o altra, se sentien atrets per la Rússia soviètica i, posteriorment, per l'URSS.¹⁸ Tanmateix, en la franja compresa entre el 1931 i el 1936, el cas de Carles Pi i Sunyer va destacar des de l'òptica barcelonina. Malgrat que va fer el viatge el 1931 com a membre d'una delegació de diputats republicans espanyols que visitava l'URSS en el marc dels actes commemoratius del XIV aniversari de la Revolució Russa, el seu lligam amb la ciutat havia estat, i seria, destacat. Pi i Sunyer va esdevenir l'alcalde de la ciutat el 1934 i, després de l'episodi dels fets d'octubre del 1934 i el triomf posterior del Front Popular, recuperaria l'alcaldia de la ciutat i la mantindria durant la primera part de la Guerra Civil. D'altra banda, Pi i Sunyer també va esdevenir un bon exemple de com el republicanisme catalanista progressista entomava la influència i ressò de la Revolució Russa en un context en el qual Barcelona caminava en el marc de la Segona República Espanyola i com l'URSS ho feia en el de l'estalinisme.

Moscú, Leningrad, Ucraïna i el Caucas van ser les zones de l'URSS que va visitar. Pi i Sunyer va percebre que Stalin havia monopolitzat el llegat de la Revolució Russa i que això li havia permès legitimar el seu poder i autoritat dins de l'URSS, de la qual cosa ja era un bon exemple tota la iconografia amb la qual va topar durant el viatge per les terres soviètiques. Pi i Sunyer també va constatar que la Revolució Russa havia gestat un estat, l'URSS, que s'havia de considerar

17. El seguiment de les formacions comunistes durant el període 1931-1936 es pot fer a través de Francesc BONAMUSA, *El Bloc Obrer i Camperol. Els primers anys (1930-1932)*, Barcelona, Curial, 1974; DURGAN, *Comunismo, revolución y movimiento obrero en Cataluña 1920-1936. Los orígenes del POUM*, pàg. 64-76; Josep Lluís MARTÍN RAMOS, *Els orígens del Partit Socialista Unificat de Catalunya (1930-1936)*, Barcelona, Curial, 1977; Pelai PAGES, *El movimiento trotskista en España (1930-1935). La izquierda comunista de España y las disidencias comunistas durante la Segunda República*; Pelai PAGES i Pepe GUTIÉRREZ ÁLVAREZ (dir.), *EL POUM y el caso Nin. Una historia abierta*, Barcelona, Laertes, 2014; i Reiner TOSSTORFF, *El POUM en la revolución española*, Barcelona, Base, 2009.

D'altra banda, una versió sintètica dels lligams entre la Revolució Russa i Catalunya després del 19 de juliol de 1936 es troba a Josep PUIGSECH, «La generació de la Revolució Russa», dins: Jaume CAMPS GIRONA (coord.), *La revolució que havia de canviar el món. Cent anys del 1917*, Tarragona, Publicacions URV, 2018, pàg. 98-105. Per a l'òptica específica del PSUC en aquest mateix període, consulteu l'aportació recent de Josep PUIGSECH, «Символическое значение Октябрьской революции 1917 и раскол коммунистического движения Испании, 1931-1939», dins *Латиноамериканский исторический альманах* [Latin American Historical Almanac], 19 (2018), pàg. 294-315.

18. El context d'aquests viatgers dels anys vint del segle passat ha estat situat dins del marc europeu a Josep PUIGSECH, «Rusia, un potente foco de atracción para el Viejo Continente», dins: Josep PICH, David MARTÍNEZ FOL, Andreu NAVARRA i Josep PUIGSECH FARRÀS (ed.), *Viajeros en el país de los soviets*, Bellaterra, Edicions Bellaterra, 2018, pàg. 19-34.

sinònim, primer, de progrés i modernització, arran de la transformació industrial, els alts nivells de protecció social assolits pels nadons i infants soviètics, així com el creixent control que s'havia pogut establir sobre les relacions sexuals, i, segon, de militarització de l'Estat, ja que l'Estat revolucionari havia hagut d'afrontar una guerra civil que l'havia abocat a un joc del tot o res, és a dir, supervivència o mort.

Ara bé, tot i partir d'aquestes valoracions positives, la imatge que va extreure de la realitat soviètica i, per derivació, del llegat de la Revolució Russa, no es pot considerar positiva. Pi i Sunyer no va escatimar en crítiques envers allò que va veure. Primer, el fet que la nació havia estat absorbida per un estructura política estatal i, a més, aquesta darrera patia la hipoteca d'haver desenvolupat un sistema polític dictatorial. Segon, malgrat la diversitat nacional que proclamava l'URSS, hi havia un sentiment nacionalista rus potencialment imperialista que volia absorbir econòmicament, políticament i culturalment la resta de nacionalitats que formaven l'Estat soviètic. I, tercer, la fèrria direcció estatal sobre l'esfera cultural generava una negació, quasi absoluta, de la creativitat individual dels artistes i dels literats, així com dels diferents docents del sistema soviètic.¹⁹

En definitiva, una lectura que no estava tan allunyada de l'estat d'opinió majoritàriament negatiu que havien tingut l'impacte i ressò de la Revolució Russa a la Barcelona entre el 1917 i el 1918. Ara bé, també recollia aspectes positius que, al cap i a la fi, tampoc estaven allunyats de les valoracions positives que s'havien fet a la ciutat des de l'esfera llibertària en la franja compresa entre novembre del 1917 i els primers mesos del 1918.

19. L'aportació més recent sobre l'estada de Pi i Sunyer a l'URSS correspon a Àngels CARLES, «Francesc Blasi y los hermanos Pi i Sunyer en la Unión Soviética (1925, 1928 y 1931)», dins: PICH, MARTÍNEZ FIOL, NAVARRA I PUIGSECH FARRÀS (ed.), *Viajeros en el país de los soviets*, pàg. 277-290. Altres aportacions sobre el viatge de Pi i Sunyer a l'URSS corresponen, en el marc dels viatges dels republicans espanyols i el cas específic català, a Andreu NAVARRA, *El espejo blanco. Viajeros españoles en la URSS*, Madrid, Fórcola, 2016, pàg. 103-192, i PUIGSECH, *La Revolució Russa i Catalunya*, pàg. 171-177. També podeu consultar el recull de les impressions del mateix Pi i Sunyer a: Carles Pi i SUNYER, *La Rússia que vaig veure [1931]*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, 2009; o a la recopilació feta per Eduard RIU-BARRERA (ed.), *Viatge a la Rússia soviètica. Visions catalanes de l'URSS (1920-1941)*, Barcelona, L'Avenç, 2017, pàg. 124-129.

